

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээш

№ 97 (16159) ♦ 1999 чылдың декабрь 28, вторник ♦ Аз сиктин шагы ♦ Седар орто дугуракта өзүткөр.
22.35

"СПОРТЧУ ЭЛИТА-99"

ТЫВАНЫҢ, РОССИЯНЫҢ ТУГУН БЕДИК ТУДУП...

Тыва республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүнө комитети спортчу чылдың түнөөлдерин үндүрүп, спортчу аренага чедишкенин көргүзүп шыгарган спортчуларны шаңнап-мактаары-биле чаңчыл болган "Спортчу элита" деп байырлыг кижэни С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаалды төвүнге декабрь 24-те эрттирген. Ооң мурнунда чылдарда дег эмин эрттир көвей чон чымлбаан-даа болза, байырлагга ат-сураглы спортчуларымыс база оларның оарыкчылары арбын болган.

Спортка алдар болдурган хөгжүм чаңгалган фонда, кезээни башкарыкчылары байырлады ажилды, келген бугу чоңга байыр чедиргеш, эге сестү ТР-нин Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле комитеттин даргазы С. Ы. Ооржакка берген.

Эрттир турар 1999 чыл ашаландырышкынын кызырлыгы-биле тыва спортчуларга белең эвес чыл болган. Ыңчалза-даа бистин оолдар, кыстарымыс аңгы-аңгы чергелиг

спортчу маргылдааларга чуларын, спорттун бол-Тываның, Россияның тугаш күш-човуун

Тыва спортчу хөгжүлдээниг кириген улуг ачы-хаавызы дээш, оларның өстүрүн төлөп сатгалды дээш спорттун хоочуннарынга "РФ-тин күш-культуразының болгаш спорттун термини" деп хөрек демдектерин тывыскап

бүзүрелин шыкындырбаан. Бо чылдың дургузунда чер-черлерге спорттун язым-бүрү хевирлеринге, хэй-ниитичи спорт-

бедяткен.

Россияның бирги чери дээш 67 маргылдааларга база чемпионаттар болгаш турвирлерге, ол ышкаш 109 девискээр маргылдааларына бистин спорт-

гүзүнде бир дугаар көстүп келген спорттун хевир-иялон хуреш сумога бистин мөдөлөрүс хамыкты кайгаткан. Германияга

1999 чылда бистин шырак дээн спортчуларымыс Россия чергелиг маргылдааларга киришкеш, 13 алды, 8 алганнар.

эрт-кен сумо хурешке делегей чемпионатына Аяс Монгуш үшкү, Каң-Демир Куулар ийги черлерни, а Европа чемпионатына Аяс бирги, Каң-Демир үшкү черлерини шаңналарын алганы биске езулуг чоргаалдыр. (Уланчызы 4-кү аринда).

XXVII Олимпий оюннары Барык сентябрьга чедир

XXVII Олимпий оюннары 2000 чылдың сентябрьга Сидней хоорайга (Австралия) болур. Шидде маргылдааларга шыларгаан 11 мун хире спортчу эң күштүүн, эң дургенин, эң кашпаганын, эң оккурун ух оюннарга көргүзөр. Россияның шидеке командазынын составыне киргеш, Олимпий оюннарына киржир арга спортчуларымыс Еле-

на Достай, Саян Санчат, Чечен-оол Монгуш оларга таваржып болур. Олар амдынында чүге кандидаттар болуп турар. Ийи мун чылдың барык сентябрь айга чедир Олимпий оюннарына киржир эрге дээш демисел чидилгенир. Ол дээрже Европа, Россия чемпионаттары, кубоктары-дыр. Олимпиаданың төлээзи Россияга бирги, Европа

чемпионаттарына — сес дугаарына чедир шаңналдыг черлерни эзээр журлуг. Белеткер маргылдааларга үндүрүр чарыгалдар база чик эвес. Ынчанга Тываның Чазаа кандидаттарга демкине көргүзериң хемчеглерин ап турар. Уш спортчуну ашалаңдырар талазы-биле тускай доктралды база хүлээп алган.

Амдыызында "Херелде" мен Хостуг хурешке бистин шыларангай мөгөвиз Чечен-оол Монгуш "Спортчу элита-1999" кезээге киржип тура, чугаалааны болза: — Чаа чылдың эге хүн-неринде "Херел" спорт залга белеткенин уламчылар мев. Трейерим Р.А. Монгуш. Хостуг хурешке Россияның чемпионаты Санкт-Петербург хоорайга 2000 чылдың январь 18-те болур. Доктаамал чаңгыс черге мээч турарым амдыында болдунмас. Белеткенир дээш кайыже-даа чоруп бээр кижидир мен.

Чагаалардан одуруглар Шаңналды боду тывыскап

Бай-Тайга кожуунда шидыраа федерациязының президентизи Д.Ш.-Д. Хертектин шаңналы дээш кожуун чергелиг шидыраа маргылдаазы Тээлинин Х.К. Тойбу-Хаа аттыг чурулга школаның болуп эрткен. Ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн спортчу чидиг демиселдин түнөөлүнде, кожуун чыгаргазынын ажилдакчызы бирги разрядчы Виктор Очур шы-

гарап үнген. Ол 36 сандан 33 санын ап, бирги чери эгелээш, 200 рубль-биле шаңнаткан. Аяс Салчак (Бай-Тал), Сергей Куулар (Тээли) ийги-үшкү чери дегге ээлеп, кайызы-даа 32 санын ойноп алган. Олар тус-тузунда 170 рубль-биле шаңнаткан. Дерткү чери кожуунуң каш дакпыр чемпиону чораян Чалбыш Сары-оол ээлеп, 31,5 санын ойноп ап, 160 рубль-биле шаңнаткан.

Оон-биле чергелештир шидыраа спортунун эң солун ойнакчылары хоочун шидыраачылар (тиилегеже чүткүлү, солун аргалар дээш) Сурун Ады-оол, Кан-оол Хүргүл-оол, Шолбан-оол Күжүгет тус-тузунда 50 рубль-биле шаңнадып демделеткен. Кожуунда шидыраа федерациязынын президентизи Д. Ш.-Д. Хертек шаңналарын байырлыг байдалга боду тывыскап. Сары-оол САЛЧАК.

Эрес-кежээ

Хонуктун кайы-даа шактарында Зоя Досузаева Ондар эм-таң аймаан сумкалар алган кылаштап чоруунун Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксинга бо-ла көрүп болур. — Чүге чадагай берге-

нинер ол? — деп айтырарга, мынча дээр: — Машинаныс түр турупту; үрели берген, чамдыкта бензини база төнө берген болулар-дыр. Ам канчаар, аарыг кижилер манаар эвес — деп, ол ха-

рылылар. З.Д. Ондар, шынап-ла, эрес-кежээ кижиге. Кижилерин калдыкчы дээш чок ажилдап турарларын бирээзи. Бораш ОНДАР.

Бөгүнде

Чадаана хоорайнын уран чуул школаны дортең чыл юбилейин чоокта демделеп эрттирген. Ооң баштайгы директору Семен Бухтуев турган. Бөгүнгү директору Светлана Дамдын. Баштайгы чылдарда баян, домбра,

фортепиано класстары ажилдап турган. Бөгүнде алды салдыр бар. Наталья Монгуш, Чодураа Кан-оол — баян, Гатяна Санчи, Рада Романова фортепиано класстарын башкылап турар. Тыва хөгжүм башкызы Чойган Сат.

МАР-да Цэнгэл тываларынын кызы Наранту-галаг Цембегайн хор класзынын башкызы. Уран чуул школанын чурулга, танцы класстарынын кичээлдери база солун эрттир турар. Арагачы ДОНГАК.

МАН-да Цэнгэл тываларынын кызы Наранту-галаг Цембегайн хор класзынын башкызы. Уран чуул школанын чурулга, танцы класстарынын кичээлдери база солун эрттир турар. Арагачы ДОНГАК.

Шинтирлеттинер дээрзинге чигзиниг чок

Бо чылдың декабрь 7-де РФ-тин Президентизинин ТР-де Бүрүн эргелиг төлээзи К.Ч. Монгуш Россия Федерациязынын Чазанын Даргазы В. Путинини одына дорсазында уткалыг чагааны чоруткан. Ында бижээни болза:

"Хүндүлүг Владимир Владимирович, Тыва Республиканын энергетика комплекзин ашалаңдырарына элээн берге байдал тургустуна берди. Бистин хемчээлвисти алырга, РФ-тин бисте шериг кезектери болгаш чылыг болгаш электри энергиязы дээш өрелиг апарга. РФ-тин Камгалал яамызынын электри энергиязына өрзин дуглаары-биле Тыва Республикада Сонгу чүк районнарына дегнези черлерге дизель одалгазын сөөртүрү-биле (дебитор өрзин

дуглаарынын күсели-биле) "Урал-375 Д" деп бензин сөөртүр ийи машинаны бээрнерни дилеп ормен, эргим Владимир Владимирович. РФ-тин Камгалал яамызынын Тывада шериг кезектерини өрзин 1999 чылдың октябрь 1-де медээ-биле 2,1 млн. рубль четкен. Калындүг Чадамбаевичин чагаанын чугаалажып көргөн болгаш чогуур хемчег алыры-биле РФ-тин Чазанын Даргазынын бирги орадакчызы Н.Е. Аксененкоже чоруткан. Чагаанын хоолгазын

РФ-тин камгалал сайды И.Д. Сергеевче чоруткан. Бо чагаа-биле РФ-тин өнүкү яамызынын сайды В.И. Калужный, РФ-тин Сая-хөө яамызынын сайды М.М. Касьянов база танышкан. Чагаанын хоолгазына Н.Е. Аксененко мывчар бижээни: "Тыва Республиканын Чазанын чугаалашкаш, эргежок чугула болза, дугурушкан шинтирлеттинер". Моон алгаш көөрге, ук айтырыг шинтирлеттинер дээрзинге чигзиниг чок. Бистин корр.

Кырганнарны хомудатпаалы

Барыш-Хемчик кожуунуң тургустувангынын 70 чылын чоокта чаа демделеп эрттирди. Ооң баштайгы даргазы Шанин Ойдулай огулу Хомушку томулдаткан. Ол хэй ажы-төлдү чораян. Өг-бүлөзү алды оол, чеди кыстыг турган. Бөгүнде үш кижиге арткан. Оларнын эң улуу Очур Хомушку ам 75 харлыг, Эрги-Барлык суурда чурттап чоруур.

чараш кызы-биле таныжып, өгленип алгаш, хуу ажил-агайлыг чурттап чораян. А 1949 чылда колхозка киргеш, бир чыл хуусаалыг тууду. Чоолулазын доозуп, тууду мастери мергежилди чедип алган. Ол мергежилди-биле чээрби ажыг чылдар иштивде тууду бригадирлеп, Ыйгылак суурнуң таваны салып, туттурган кижилерин бирээзи — Очур Шиянович Хомушку.

визациязынын секретарына ажилдап, ВЛКСМ Тыва обкомунуң кижигунүнге, суму болгаш район советтеринин депутаттыгына чаңгыс эвес удаа сонгудуп чораян, СЭПК кижигуун, Лениния партианын идегелдиг солдаты чораян. Ооң улуг ортуна башкы, ортуна — юрист, хеймер кызы — эми. Очур Шиянович оон бычын чаштарын шыак кырган-ачазы.

Намдар-төөгүзү солун кижиге болду. Ооң күш-ажылы 1941 чылдын июнь айынын эгезинде эгелээ. Чаа-ла он сестелекен.

— Ынчан Ыйгылак (Эрги-Барлык) суур чүгеле Барыш-Хемчик кожуунга эвес, а бүгү Тывага агурсура алдаржып, эяне чагаажыттыган, чараш болгаш корум-чурумнуң суурларын бирээзинге санадып турган. Чаа туттуңан суурнуң аргадуржулгазын шиягээлип, өөренип көрүп, билип алыр дээш делегациялар хүнүчү-не оон-моон келир турду. Ол үеде суурга уран чүлү, спорт болгаш херээрженер ажылы көдүрүшкүңүңү турган — деп, хоочун туудугу Очур Хомушку сеткилинден чугаалап ораар.

Очур Шиянович Хомушку дурум суурга бодуна көрдүгүн чигелделерни четче ажыглавайн чоруур. Ап турар пенсиязы эвээш, эң кудуку деңгелди. Суму болгаш кожуунуң социал политика килдистерин ук улуг назылыг кижиге чогуур кичээлгеи салдып турар. Ооң өг-бүлөзүнө кирип, амдырал-чуртталгазын өөренип көрбейн турарынын чаңгыс чижээ бо-дур: 1999 чылдың октябрь 1-де эрткен Улуг назылыглар хүнүнде оон сеткилин өөртүп, аяк шайже чаалааны болгаш сүй белек бербээни болур. Чүге индыгыл ол?... Ааа кырганын сеткилин ханызындан хомудатпаалы илдеп, ол дугайын чугаалап ора, кырганын карактарынын чажы мондуктейни келир чорду, херечи ол-дур-ла, ам чүвү чугаалаар бис?... Ыдыг чаржыкчы чүдүлдери көргеш: "Кырганын хомудатпаалы көрүер!" — деп кышкырыскам кээр.

Шериг назылыг оолдарын болгаш аныктарын күш-ажылы фронттузунче албан-биле кийгиртип, алдын уургаларына болгаш үлөтүрү база көдээ ажил-агай бүдүрүлгелеринге ажилдадып турган. А Очур Хомушкуу Кызылдын алгы заводунга ажилдадып каан. Орта ол 1941 чылдын сентябрь айына эгелээш, 1945 чылдын май айга чедир Кызыл Шериге чорудар кышкы тоннар даараар алгылар-эттеп, кидис индиктер кылып, ийи-үш элчелерге уйгу чылын чок, эрес-кежээ ажилдап турган. (Чүгеле Очур-даа эвес, а ол үеде аныктарын ыңчаар ажилдап турганын демделээри чугула). "Ол чылдар мездээ бүгү назынында улуттундурбас күш-ажылдың шомалы болуп эрткен" — деп, Очур Шиянович чугаалап турар.

Хей-ниитичи Очур Шиянович Хомушкууң делегем-чагаай хөрээн "Курдукан кур черлерин шигээлип алганы дээш", "Тиилеленин 40 чылы", В.И. Ленинин 100 чылы юбилейлиг болгаш "Күш-ажылдын хоочуну" мездээлдер база "Социалисттик күш-ажылдын тилекчизи" хөрек демдектери каастап чоруур. Өске шаңналарды база хэй, ову чугаалаарга, "аскак хой" ырай бээр.

Бо дунуна үезинде ол колхозка комсомол эге организа-

1945 чылда Очур Хомушку өске-төрөөн Эрги-Барлыкчыны чынып келгеш, чер-чуртуна кончуг

Бодоуна үезинде ол колхозка комсомол эге организа-

Бодоуна үезинде ол колхозка комсомол эге организа-

Туристтер коопалар Чаа кижилер — чаа утланыышкын

Декабрь 24-те республиканың Туризм федерациязы бодунуң элчеллиг конференциянын эрттирген. Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар, кожууннардан келген туристер аңаа киржип, федерациянын ажылына үнөөлдү берип, чаа сорулгаларын мурнуна салган.

Ниятизи-биле эрткен 2 чыл иштинде спортчу туризмниң удуртулгазы кошка болгаш туризмге чедишкенин спортчуларын боттарынын идекпейни ачынында чедип алганы санал-оңал солчулгаларын үезинде чаңгыс эвес катан динналган. 70 чылдар үезинде тыва туризмниң сайзыралынын бедни турган, ам сорулга — ол денел үезин чедип алыр. Оон-биле чергелештир туризмниң суга салдар, даг үнер хевирлери-биле оон-даа бедик мергежил чедип алыр аргалар тыптып келген. Амгы хүнде аныктар туризмниң утундурган, ову дригизер, мычангаш эрги турган "Демир-Сал" турист клубтун ажылы шимчедир, даштыкы, иштвики туристер кээрге, оларны эерткеш, аска-копеек-даа ажилдап ап боор арга бар апарган. Школа-лардан шырак анык туристер үнүп турар, ол курдаларын ажилдаар. Чугаалашкан айтырылгар хей болган.

Туризм федерациязынын конференциянын бодунуң чаа удуртулгазы президиум кезигунерин сонгаан. Удуртулга бүрүнү-биле чаартыган. Туризм

Москва, Россия Федерациязынын Чазанын Даргазы Владимир Путиниң чыгыш чорутканы

Путиниң чыгыш чорутканы 1 мун ажыг магнитофоннары шериг улуска белек кылдыр берген.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чечен Республикасынын Чазанын Даргазы Владимир Путиниң чыгыш чорутканы 1 мун ажыг магнитофоннары шериг улуска белек кылдыр берген.

Чечен Республикасынын Чазанын Даргазы Владимир Путиниң чыгыш чорутканы

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Чулула айтырылгарын чугаалашкан.

Башкыларның ажыл соксадышыкынының дугайында

УРУГЛАРНЫ-ЛА БИЛИГГЕ ЧЕДИРИП АЛЗА...

Бир материалга хамаарыштыр

Каттыжар бе, азы чок бе?

Сентябрь 28-те үнгөн № 70 "Шын" солунуң 2-ги арында Бай-Тайга кожуун чагырганын даргазы Дугар-оол Хертектиң "Бичежек хөвириниң кожууну болур бе?" деп чүлүү үнгөн. Ында мээң сеткилимге таарымнас, сагышка кагылчак чүлдөр бар болду.

Кара-Хөл байлак оран, ол хире өртекке келбээнин чон билип хомуудат турар. Тууда акша-биле санашканы дээрли база элтир арга турган боор. Бисте черде, тайгада кижилер чилтер, шиягээдилтер халас кижик-ле эдилерик. Ону кижилер өлөй ап турар, а бис анаа харам-даа эвес бис. Кым-даа болза черин кезин четтирип-ле тургай. Кат, тоорук үези эртерге, ирп, тоглап турар, ону канчаар деп бис. Кижилер болу-ла шыдаар болза, ол кымга-даа акша, амдырал-ла-дыр. Ынчалза-даа мында ол кижикти болбазырадыр, улам өстүрүр азы дужаар тускай пункттар чок. Ынчангаш ону шийт-пирлээри-биле болданыр чугула. Ол чүгүле Кара-Хөлдүн байлаа, ону чүгүле оон чову чини, ажылгазын дээр болза, шын эвес. Кара-Хөлдү, Сут-Хөлдү, Куягуртугуну, Тожунун байлаа дээрле Тыванын байлаа деп санап турар бис. Чүгүле чөптүг, хумагалыг ажылаары бистен хамааржыр.

Чагырмык маңаа келгеш, бажык бурзуун багылап, чонун сагыш-сеткилин, амдыралын айтырып сонуур-гаваан болгай. А мен мында чурттап орап болгаш, кимини кандыг амдырал-чурттап орап билер мен, хой кезин чедимес байлаа. Чоокта чаа маңаа чедимес өг-бүлелерге үезин дээр чик өртектиң 15 тонна дузаламчы далган келген. Оон чамдызын чик өртектиң хлеб бажыра-биле перкарнаже кирген, ону 5 рубльге саткан, а артка далганың үлөзгезин чагырга чери чонга шын эвес үезин. Чедимес өг-бүлелериниң бүртүк даанымыче четчир амдыралдыг кижилер ады кире бергени-биле далган чамдык өг-бүлелерге четпейн барган. Бир шоодайны 110-дан 160 чедир рубльге саткан. Шынында дузаламчы далган

Чыггырык маңаа келгеш, бажык бурзуун багылап, чонун сагыш-сеткилин, амдыралын айтырып сонуур-гаваан болгай. А мен мында чурттап орап болгаш, кимини кандыг амдырал-чурттап орап билер мен, хой кезин чедимес байлаа. Чоокта чаа маңаа чедимес өг-бүлелерге үезин дээр чик өртектиң 15 тонна дузаламчы далган келген. Оон чамдызын чик өртектиң хлеб бажыра-биле перкарнаже кирген, ону 5 рубльге саткан, а артка далганың үлөзгезин чагырга чери чонга шын эвес үезин. Чедимес өг-бүлелериниң бүртүк даанымыче четчир амдыралдыг кижилер ады кире бергени-биле далган чамдык өг-бүлелерге четпейн барган. Бир шоодайны 110-дан 160 чедир рубльге саткан. Шынында дузаламчы далган

Сергей КУЖУГЕТ, Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузуңуң хамаарышты.

Чылдың дөрт эргилдезинде

Кызылда "Совет Тываның 5 чылы" стадион 2000 чылда 50 чыл болур. Спортчу маргалдаалар чоокку үеге чедир анаа чылдың дөрт элчээнин дургузунда уламчылап турган. Оон кылмал дожунга конькиге чарыш, хоккей маргалдаалары артка келди. Чик атлетика, волейбол, футбол оюннары анаа орайга чедир үргүчүлээр.

Бир кезек үеде "Азия төвүнүн шанналы" спортчу оюннар эрткилигиде. Эвилдешкен республикалардан, улуг-улуг хоорайлардан келген спортчулар ук маргалда-

ларга киришкелден.

Суралгы мөгелеривис Семис-оол Сарылар, Сүүр-оол Ондар, Дамыл Ооржак "Совет Тываның 5 чылы" стадионга каш-лаа улаш шүлдөг. Стадионга ойнап өскен оолдарын бирээни суралгы чурттажыысы Сергей Шойгу Россия Федерациязынын Маандык белик аттын төлөптег эдилекчизи. Хем белдириниң эринде бо спорт шөлү хой-хөй оолдарын, кыстарын күш-културга болгаш спортка каннап дадыктырган.

Кызыл-оол ТУЛУШ. Кызыл хоорай.

бүдүүн, биче сеткилдиг, кижизиг удурткучу. Тывага төртүтүнгөн, Кызылдың авторук техникмуви, Красноярскиин политехниктиг институтунуң Кызылда филиалын дооскан, тудуг инженер тускай эртемниг. "Тыва суг мелиорация" эргилелинде 1979 чылдан бээр ажылдап турар. Быжыг туруштуг, дидим удурткучу деп билер мен. 1996 чылдың февраль айда Бояровка — Тоора-Хем оруунуң төлөвеледин кылып, шинчилеп көөр бөлүк-биле калы чордувус. Ак-Хемнин бажында тайгадан Тожунуң ыйгылаажыкче көрүп тургаш, Сергей Викторович мынча дээр болгай:

— 300 метр белик Монгу-Тайгаже авторукту кылыпкан улус, мону домей-ле кылып каар бис — диген. Мөөн-Хөлдүн чанында тулааны сайлап дооскан, күстен эгелээш Тожуке кыш, чай чок машина аргыжып турар. Сөглөөн сөзүңе ээ болган. Оон-биле чергелештир Хандагайты — Торгалыг аразында кызыгаары оя бээр орукту бо чылын кылып дооскан. Бо орукту кылырынга "Тыва суг мелиорация" эргилелинги кирирген үлүг-хуузу улуг. Орукчуларга торгалыкчалар өөрүп четтиргенин чыгыр сөстериң сөглөп чоруур.

Экономиктиг кризистин бо берге үезинде бүдүрүлгө удуртуу амыр эвес херектин

Хамык-ла чүүл бурзуун акша-тогериктиң чидиг "дылы-биле" чугаалажып, шийтпирлээриниң байдалы нитилелде тургустунуп турарын Кызылдың башкыларының үргүлчүлөдиг ажыл соксадышыкыны херечилеп турар. Олар ажы-төлдүн эртем-билиг шийгээдип алыры, программасындан озалдап калыры, доозукчуларның улаштыр өөренип кирбейн барып болуру дээр шыкша, башкы кижиге эң кол болгу дег айтырылганы ийги черже октапкаш, а боттарының хууда сонуургалдарын бирги черге үндүрүп туруп бергенер. Башкыларның негелделери мындыг: бирээде, Россия Федерациязының Чазаның бо чылдың март 18-те 309 дугаарлыг "Бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлөвин чангыс аай четки эзугаар шалыңын улгаттырарының дугайында" доктаалың дүүштүр апрель 1-ден оларның шалыңын 110 рубльге үндөзилеп санап бээр. Ийде, 2000 чылдың бюджетинде ол-ла шалыңын 132 рубльге үндөзилеп санаар кылдыр кирери. Уште, 1998 чылдан эгелеп методиктиг литература дээр акшаны төлөп бээр.

НЕГЕЛДЕЛЕРНИНЧ Утказы билдиргилер: ажыл төлөвир, алыр акша. Башкыларның байдалы берге, маргыш чок, ылангыч аныяк башкыларның алыр акшазы харык чок эвээш, өске талазында, стаж чок аныяк улус эгезинде доран-на көвей акшаны кажан каяа ап чораян ийик, оозу база билдиргилер. Чүгүле школаларның боттарының иштинге арга-дуржулгазы улуг башкылар аныяктарын болап, немелде акша ажылдап алыр аргаларын тургузарыкче сагыш салыр ужурул. Шагын немеп бээр, төлөвирлик секциялар, бөлүмдөр дээр шыкша чүүлдери оларга бүүрү берип каары дээр, оон-даа өске.

Черле ынчаш чоорту уенин аайы-биле өөредилге системасы өскерилер апар. Школаларның аны-агы хевирлери туруптар. Бо айның эгезинде Дээди Хуралдың сессиязынга депутат Хонук-оол Монгуш "Кызылдың башкыларының ажыл соксадышыкыныга Россияның Саг-хөө яамызының хамаарылгазы кандыгыл?" деп республиканың саг-хөө сайыды М. К. Нурсаттан айтырарга, ол: "Херекке-даа албас, ажилдаар хөвүч чок улус болза, хуу школалардан ажылдып алынар дээр-дир" деп харылаанын дыңнаан мен. "Ынчаарга Федерация Чөвүлелинин Кызылдың башкыларына хамаарыштыр берген даалгалары куруг болганы ол шыкшажыл?" — деп депутаттын тодаграйлаанынга, Мария Кыргыснова "Хей болганы ол дур" — диди. Дорту-биле чугаалаарга, кым кылма херек боор, федералдыг төптүн

база ап турарлар, оларның назынында чыгдынып келген эт-хөргөнгиз-даа четчир шаа-биле бар. Ажы-биле чугаалаарга, оларның чамдыктары совет үеден-не бирги черде "бистер" деп билишкени-биле артып калганнар. Дески дефицит турар шагда, Кызылдың школаларына үнүшкүнүг садыглашыкыны доктаамал кылып турган. Хептин экизин башкылар, даргалар кедип турган, кезин экизин база олар чыр турганы чажыт эвес болгай. Кайы-даа үеде бөдүүн чон кылдынга чыдып каар. Ам база-ла бөдүүн кижилериниң ажы-төлү өөредилге-даа чок кудумчуларда машина-балгат соондан туттуруп халчип турарлар. Бо ажыл соксадышыкының үезинде орукка машинага үстүрткенинги озал-ондактыг үш таварылгазы болган. Ол хөвүч чаш төлдөр ол үеде өөренип турган болза, хай-халап тайлай бээр-даа турганы магачток, өршээ бурган. Чамдык ада-нелер уругларын көдээге чоргускулапкан.

Ам черле кажан ажылдаар улузул бо деп, ада-нелер шуут шылап, бергедеп калганнар. Ынчалза-даа ада-не хуралдарына башкыларның дугайында чүнү болап турарын ажы-биле чугаалаарындан кижилер бурзуу сестир, чүгү дээрле оларның уругларын башкылар кызып-кыя бээривден коргарлар. Ылап ындыг бооп болур. Бо школа системасын билбес эвес бис аан, алыс-ла ук-дөзүндө баазышкы хевириниң үндөзилеттинген: тенеке-тенеке, шимче-е, олу, тур... эзулуг-ла шериг езу: кандыг-даа дужаалды болдурган-даа дүрген күүсет, ол-ла. Бичи уруглар башкыларын болап турары дег езу-чурумга дүүшөк болза, ат болганы ол, тенеке, мугулай апар, өршээ бурган, чеже кижиниң салым-чолу школаның чангыс аай хевинге дүүшөйиң будалган чүве. Шимчээшкни бүрүзү, харын-даа угаан-бодал безин доктааттынганы кызыгаарлардан үркес ужурул.

ЭРТКЕН чылдын бо-ла үеде Кызылдың башкылары база-ла ажыл соксадып, елка эрттирбес бис деп туруп бергенин сахтып кээлинер. Анаа хамаарыштыр "Акшаны чуруп алыр эвес" деп бичи чүве бижитиримге, аттыг-ла хордааннар чүве ийиш. Чем чивейи, дидиштеривисти полкага уштуп салып каар улус бис бе деп

айтырып пат болганнар. Таанда ам, Тыва шыкша бай-байлак оранга аштап өлүр болза, хай чүве-дир он. Башкылар, эмчилер болгаш ескелериниң-даа байдалы бо үеде харыксыраанын билбес кижилер. Ынчалза-даа улус карууру. Чүү дээр боор ам, бүгү нитилелдин, бүгү Россияның аргажок байдалын болдууска чеже-даа шыныдарывиска, чөөн чүк улустуу-биле, чеже-даа "халва-халва" дээривиске, аас ишти чигирини, тода бээр эвес. Калбак кризисти канчаптар бис, бодуңур борбак бажын ажыр шураары-биле домей чүве шыкшажыл.

ДЕМ адаанымыс, РФ-тин Чазаның 309 дугаар доктаалын эзугаар бюджет адырының шалыңын өстүрүр дээрге, хамык-ла ужур акша чедипшезинде. Доктаалда бюджеттиктерге шалыңын 110 рубльден эгелеп санаарын тусту черлериниң боттарына шийтпирлеп көөрүн сүмелзэн. Ол эзугаар чүгүле "бай" деп санаттынар, ынчангаш до-нолор болуп турар регионнар, чижээ, Москва, Краснодар край апрель 1-ден өстүрүп алганнар, арткаларында аны-агы, үзүк-үзүктөп чоорту өстүрүп турары-даа бис. Бир эвес бистин республикага 309 дугаар доктаал эзугаар индексацияны кирип-кен болза, ам чүгүле иоль айны акшазын ап турар ийик. Эрги турганы-биле бюджеттик чедиптирип келгеш, бо чылын бюджеттиктерге чүгүле чартык ай өреленген, моон мурунда чылдарда ийи-үш-даа ай дуу чылдыра шилчип чоруй баар турган болгай. Эвээш-биче-даа бол, акшаны бичилеп ап турганы дээр бе, азы ону өстүрүп алгаш, ай-айы-биле албай олуруп бээр эки бе — база-ла ийи уштуг айтырыл...

Ажыл соксадышыкынындан аныяк башкылар эг-не каяражадап чыдып калган. Оларның дам-на эвээш акшаптардан ажыл соксадып калгашы, ам алыр чүве каяа турар боор. Бөдүүн башкылар, техниктиг ажылчылар маңаа кол когараны ол-дур. Бо болуушкунда школачы ажы-төл эг-не кыда болуп артканы канчаар тайылдырлаарыл, уругларның билиг

чедип оларны конститусчу эргезин оларнын идегеп, бүзүрөп, хүндүлөп көөрү башкылары хаайынга-даа каакпааннар. Оларга эң кол чүве — уруглар эвес, а акша база каттап акша. Ада-нелер база ажы-төлүңе ажы-биле болчуп шыдавас, уругларын башкылары көрбестей бээривден коргар. Черле ынчаш башкыларның талазында болбаан кижилер оларга "дайын" апар чыгыш. Оппозиция, оларның солуннары башкыларны хөөктүрүп, эрге-чагыргаларже дукпурарына чедергей мергеп калган. Ам-на келгеш, оларның талазынче бүгү нитилелди чая тыртар сорулга-биле башкыларга болушпайн турар деп, школачыларын боттарыңа чедергей мергеп калган. Бо берге байдалга политиктиг капитал "ажылдап" алыксаан кижилер база үне халчип келген. Оппозициялыг кезектиң изиг күзөлдү болза, нитилелге эзу-дурмнуг турум байдал эвес, а оларның "оппозисчи" сеткилин илереткен сандагаргай чүве бурзуу-ле таарымчалыг болуп турары. Оларга уругларын өөредилгези херек чок, а бо бүгүлү боттарының сонуургалына дүүштүр мага хандыр ажылап алыры чугула. Мону бижипкен дээр ам мезээ база хордаалар. Калбак удуранышыкының төнөмөс байдалы уламчылаар-ла болза, оларнын сагыжы ханар хевирлиг.

КЫМ-ДАА бодуңуң эргезин камгалаар эргилеп, ону кым хоруп турарыл, ынчалза-даа уругларын эргезин таптап тургаш, ону чедип алыры хөлүн эрттир чөптүг эвес. Эргелерин чедип алдыра, чангыс-ла кемчег — ажыл соксадышыкыны эвес-ле болгай. Башкылар чүгүе судка хомуудаанып, ажыл соксадышыкыныга төлөзлери кириштиргеш, уруглар-биле кичээлдеп болу-ла турган болгай. Чугаалажышкынар кылганы кайыл, маңаа кол

Ам чеже болуп боор, Кызылдың школалары уурук-суруктап акылдап эгелээр байдалыг. Чош ажы-төлдү өөретпейн, чеже шыдажырыл, тос дугаар школа ажылдап киргеш, коллегаларына "саттыныкчылар" деп согелтирип турар. Уруглар-ла хилинчектиг, программаны "от баштап" өөргөн аттыг болур. Башкылар боттарының кылмын уругларга чаа бербейн, немелде кичээлдеп тургаш, оларны кызып өөредирин таанда бодар-ла ыйнаан. Үнүп олурар чаа чылда кижилер бурзуунуң күзүн бөдүп турар-ла болууна деп, кижилеринге, кадык-ла чорза, арткап бүгү чүве аайлажы бээр деп бодалды маңаа илереттим. Ажырабас оң, ундараан херээ чок, ажылдап, чурттаалыңар, бергелер чок чурттап турбас.

Надежда ЭРГЕП.

ОРУКТАР, КӨВҮРҮГЛЕР

Сөөлгү чылдарда "Тыва суг мелиорация" механизация эргелелинги кылып чорудуп турар ажылын кысказы-биле чугаалап бээрин чаа чылдың бүдүүзүндө бүдүрүлгениң кол инженерин Сергей Викторович ЕСИКОВТАН дилемди:

— Көдээ ажыл-агый сандаар, оларның талазындан чагыглар кирбейн баарга, 1989 чылдан эгелээш колдуула орук ажылчынары апардывас. Ам канчаар боор, берге үеде чурттаарының аргазын тывар апар. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы-биле ам-даа харылаавыс үзүлдү. Чагыт кирер болза, кылыр бис. Бо чылын Тес-Хем, Эркин кожууннарын, "Элегес" совхозун Чал-Кежигде суггарылга системаларын кылдывас. Эрткен чылдарда Мугур-Аксынче авторукту, Торгалыг-Хемни кежилер көвүрүгүн кылып доостувас. Ам бо хүннерде Бояровка — Тоора-Хем аразында авторукту 1996 чылдан эгелеп, Хандагайты — Торгалыг аразында кызыгаары оя бээр авторукту 1996 чылдан бээр, Каа-Хемни кежилер чаа көвүрүгү үш черге ажылдап чайлады.

Мугур-Аксынче авторукту кылыры биче улуг шылдада болган. Моон мурунда орук кылып чораян эвес улус орта

млн. рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын кылдывас. Чүгүле Каа-Хемде келдилер чаа

көвүрүгү 16 улуг самосвалдар, 11 яныз-бүрү аар техника, 40 хире ажылчынар ажылдап чайлады. Эг-не нарын айтырылганын бирээзи акша-ла болгай. Керээ эзугаар "Тыва авторук" эргелели (С. Санаа) бүгү кылган ажылыгыстың 30

бараннары-биле санажып турар. Бүдүн Россияда байдал ындыг турда, борта кымны буруудадыр боор. Бистин механизация эргелелинде доктаамал 90 хире тускай эртемниг ажылчынар ажылдап турар, чайын оон кырынга немей ажылчынары чыап ап

деп дидими-биле чугаалап болур мен. Машина, техникавыс-даа, организацияның оран-савазы шушту бүдүрүрүн, бистен үнүп-кирип турар ажылчынар-даа чок. Техниканын нити байдалы ажырабас. Бо чылын ийи чаа грейдерни, 2 бульдозерни

мемей садып алдывас. Шушту-ла эки деп база чугаалап шыдавас мен. Ажылчын ки-

бирээзи. Бир эвес Смирнов, Есиков шыкша удурткучулар турган болза, оода чадаарда республиканың бүдүрүлгелериниң чартыг орулгалыг ажылдай бээр ийик. "Тыва суг мелиорация" бүдүрүлгө эргелели ам бо хүннерде республикада эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи болгаш рынокта үгелдешинге дүүштүр ажылдап шыдаан деп санап болур. "Бисте шушту четчир техника, специалисттер, ажыл кайда бар-дыр, ону кылыр бис" — дээр улус болгай. Боттарының артыкшылдыг акшазы-биле чыл саньында чаа техниканы немей салып ап турар. Байырдалдарда, юбилейлерде ТР-нин шаандалдары ап турар кижилериниң саны-ла хой апарган. Шынап-ла, бодуңуң төлөптег күш-ажылы-биле Чазактың шанналы ап турар кижилер эвээш-ле болгай. Мен бодарымга, Смирновтуң, Есиковтуң кайызы-даа ол шаандалдарга төлөптег деп бодар мен.

Сергей Хертектин ЧУРУКТА: "Тыва суг мелиорация" механизация эргелелинги кол инженерин В. Есиков биле Кызылдың орук-селтеле-тудуг эргелелинги начальниги А. Гончаров Каа-Хемни кежилер чаа көвүрүгүн кылып турган үеде. Юрий КОСОРЬКОВТУН тырттырган чурру.

Хертек Амырбитовна АНЧЫМАА-ТОКА, күрүнө болгаш хөй-ниити ажылдакчызы

ТӨӨГҮ ЭЛЕП ЧИТПЕС

Тыва Республиканың экономиказын, кадык камгалалын, өөредилгезин, культуразын, уран чүүлүн хөгжүдүп сайзырадыр дээш хөй чылдарда мога-шылаг чокка ажылдап, төрөл чонунга төлөптиг бараан болуп келгеннериниң бирээзинге тыва чонунуң кайгамчыктыг кызы, сурагыг күрүнө болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока хомааржыр.

1912 чылдың бир айда Бай-Тайганың Көп-Сөөктө Үстүү-Ооруг деп черге яды араттын өг-бүлө-зинге ол төрүттүнгөн. Анчымаа чеди харлап чорда, ачазы оораш, шыдашпайн барган. Авазы Довукай бөш чаш ажы-төлү-биле чааскаан аркан. Угбазы Сүрүң-биле биче думаларын азырап, өстүрер дээш, ол бичизинден-не мал кадарып, саап, алгы-кеш эттеп, ыяштап, тараа соктап, дааранып кандыг ажылды кылбаан, бергелерге таварышпаан дээр. Ооң бичин болгаш элээди чылдары ынчаар эртен. Бойдустан чапаттыгнан угаанын кижин болгаш 1930 чылда тыва жүжүк-бижикти боду өөренип алгаш, ынчан тыва дылга бир дугаар үнгөн В. И. Ленинниң долчу намдарын улуска сыйладыр номчуп берип турар болу берген. Ужүк-бижикке ынак уругну бижик өөредир бөлүмгө башкылаптыг каарга, дыка хөй араттарын тыва бижикке өөреткен. Ооң-биле чергелештир организа-кчызын, улустар-биле чугаалажырын эптиин, өөредилгеге сундулуун көргүскөн.

Барыин-Хемчик кожуун тургустунгаш, чаа-ла бир чыл ажып чорда, 1931 чылдың эгезинде чагырганың бижээзинге (секретарына) ахылдап кирген. "Кижин өзер, кидис шөйлүр" дээр болгай. Ол-ла чылдың август айда Москваның Чөөн чүктүн ажылчы чондарының коммунисттик университетинге өөренири-биле ону чоруткан. Кызыл-Мажалыктан аттыг үш хонуп чорааш, Кызылга келген. Оон өөрү-биле кады Улуг-Хемни куду сал-биле Абаканче эжиндирип баткан. Эртем-билиг

чедип алып дээш чээрби хире хонук дун-хүн чок чоруп келгеш, Москвага четкен. Өөредилгениң дөрт чылы билдирбейн эрте берген, 1935 чылдың июльда университетин чедишкенин дооскаш, дээди эртемниң дипломун алган.

1935—1937 чылдарда ТАР-ның революстуг аныяктар эвилелиниң килдис эргелекчизинге, 1938—1940 чылдарда ТАРН-ның Төп Комитетиниң херэзженнер ортузунга ажылдар чорудар килдис эргелекчизинге ажылдаан. 1941—1944 чылдарда ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң Даргазының бөдик албан-хүлээлгенин күүсеткен. Россияның составына ТАР-ның киргениниң соонда, 1945—1961 чылдарда Тыва автономнук областың күүскөмунуң даргазының орадакчызына, 1961—1972 чылдарда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орадакчызына ажылдап, колдуунда үжен хире чылдарының дургузунда кадык камгалал, өөредилге, культура, уран чүүл, социал одырның айтырыгларын чогумчалыг шийтирлеп, Тываның бурунгоор хөгжүлдөзүнө улуг үлүүн Хертек Амырбитовна кириген. Хөй чылдарда үр-г-чиелдиг ажыл-чорудулганың Чезак бөдик-биле үнелээш, Ленин, Күш-ажылдың Кызыл Тук, Тыва Арат Республиканың ийи орденнери болгаш еске-даа шаңналдар-биле ону шаңсаан. 1972 чылдың сентябрьда хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, пенсиялаан, удаас 88 хорлоар. Ындыг-даа болза, республиканың хөй-ниити амьдыралына ол иденкейлиг кирип келген. Ажылдап чорсаан чылдарында Тывага кандыг чартылгалар, ескерилгелер болганын дугайында сактышкынын солунунга бижип турар. "Шым" солунга ооң амьдыралына таварышкан утгундурбас ужуражылгаларының, болушкунорны дугайында бижээн. Оларны силерге таныштырар-дыр бис, эргим номчукчу.

ЭҢ-НЕ ХАНЫ УТКАЛЫГ СӨС

1952 чылда Москва хоорайга ССРЭ-нин тайбың талалакчыларының IV Бүгү-эвилел конференциясы болган. Тывадан чогаалчы Л. Чадамба-биле велээ делегат болуп киришти. Ол чылын Москвада партияның дээди школазының чыл хуусаалыг курузунга өөренип турган мен.

Аныяк Советтик Тываның делегати конференцияга чүве чугаалазын деп, хурал президиумундан дындадышкын келди. Тываларга мындыг төөгүдүг, улуг ужурудузгалыг ийдегү кайывыс, чүнү чугаалаарлыг дийип, аравыста дүвүр-ле эгеделивис.

— Тыва чогаалчы кижин силер болза, эки-дир — деп, мен мурнай савалдадым.

— Чо-ок, херэзжен тыва кижин силер-ле чугаалаза эки — деп, Леонид Борандаевич мени шуут томуялдың. Сен, мен дийип маргышп турар үе чок. Тываның делегатының чугаазың илээз белектеп эгеделивис. Сөзүвүзү мүнчаар эгеделивис. "Тайбын" деп сөс улуг-даа, биче-даа кижилерге эң-не билдингир, эң-не хайралыг, эң-не ханы уткалмы, эң-не харысалгалыг. Тыва улуг бодунуң төөгүзүлде бүгү-ле аар-бергелерни бодунуң оорга-мойнуңа чүкчөт эрттирген. Дайының аар хала-вын билдир бис. Тываның чону улустар аразында эп-тай-бичин, найралдыг харыл-залдарын сеткилдиг ханы-зылар күзээр, хүндүлээр, ол дээш кызымаккай ажылдар, демисежир. Дайын одун дагы кыпсырын орадалжып турар дайынзырактар болганын дээш Тываның чонунуң ший-пирлиг сөзү бо конференцияның ийдириден дам-чыдарын биске дааскай".

ГАГАРИННИҢ АВТОГРАВЫ

1961 чылдың апрель 12 кижин төрөлгөтөвнин төөгүзүндө шыгарангай болу-лушкунуң хүн дээрзи бүгүдөгө билдингир. Ол хүн менээ аас-кежин болуп, Москвага таварышкан. РСФСР-ниң улус өөредил-гезияның амьдакчыларының чөвүлел хуралы Москвага ажиттынып турган. Тывадан областың улус өөредилге килдиязын эргелекчи В. И. Болдур-оол база мен чедип келдивис. Чөвүлел хурал апрельдин 12-де эртегиниң 10 шакта ажиттынар дээш. Ол-ла шакта хурал болур зады

Тывада "Чаа орук" колхозтун 150 беден 150 кудуну өстүргөн малчыны, Кашка Дамбаның "кижи төрөлгө-тенин угааны-биле бодап, холу-биле бүүдүр каан бүгү-ле чүүлү дайының хүлү болдурбас" дээн сөзүн саналга база киирдивис. Оон улаштыр: "Бомба орунуга хлеб черек. Хан төгүшкүвүнүң орунуга эп-найырал черек. Чогуш амиселден орунуга, най-ралдыг колдарын туттуруу черек, карак чажының орунуга, хөглүг ыры черек" деп, Леонид Борандаевичниң чогаады каапкан сөстөрүн саналга база киирдивис.

"Советтик Тыва болганывс соон дарый аныяк үлөтпүрүс төрүттүнүп, шаанда өргөн турбаан черлерде чаа суурлар, холхоз-совхозтар төптери тургустунууп, электриниң лампочкалары чырыткыла-нган, хемнерин сааргы-ларын даажы эзим-арга, хая-лашка чагылаанып турган черлерде, күштүг техниканың моторлары база чагылаанып ахылдап турар. Аас-кежиктиг чаштарывс чырыткылыг школаларда А. Пушкинниң чо-гаалдарын төрөөн дылында номчуп, ырлап, танчылап тур-рарлар. Бу бүгү чедишкени-неривиске, аас-кежиктиске кезээде шычы, ою кажан-даа окускам бис". Мындыг сөс-терлиг кыска чугааны бижип алгаш, ону эртеден А. Паль-жуба (ол мүнчаарда Москвага турган) башкыга сес тур-гузуун, утка-шынарын редак-торлаптып, очулдуруп алгаш, тыва чонун өмүңээзиде, ооң сагыш-сеткилин илередиң. Бүгү-эвилелдин тайбың талалакчыларының ол конфе-ренциязының ийдириден чугаалаанын менээ улуг хар-ысалга болган.

Шак четкен. А президиум столу шуут куруг. Хожулап турар президиум-дур аа, азы бир улуг дарга келер дээш, ону манагынып турар-дыр дийип, Борис Иванович-биле чавис үн-биле чугаалажып олур бис. Президиумун составы кээп олурупту, даргалар аразында сымражып, шимээртээр-ле коңчуг. Хуралдың амьды-егеледи. Россияның Улус өөредилге яамызының сайды Афанасьев ийдирге үнүп келгеш, илеткеп кылгып өгелеп чорда, телеграмма-ла боор бир саазын экеп тутсу каапты.

Ону номчааш, илеткелин үргүчүлөп турда, база бир саазын келди. Ону көргөш, чугаазы үргүчүлөп чорда, ам ырыңай саазынар кээри көүдүдөн. Залда улустун кичээгей илеткелде эвес, шуужуп кээп турар саазынарда барган.

"Бо-даа анаа эвес, бир-ле чүве болган-дыр. Кайда чүү болган ирги?" деп аравыста, сымражып олур бис. Илет-келчивис кезек када залче ыт чок көрүп тургаш, чугаалады: — Эштер, бөгүн Юрий Алексеевич Гагарин деп совет хамаатызы космосче — октаргайже ужулуп үнген-дир — деп чарлады. Зал-даа дийдирип үндү. Президиум залды арай деп оожурадып алгаш, 15 мүнута чапсар чарлады. Шуптүзү кудум чүве үнгөш, дээрже көрүп алгаш, адыш часкап шимээртп тур бис.

— Кайы республиканың кижин ирги, кымның төлү ирги, эртеми, албан-дужамай чүү кижин ирги — деп, улустун аразында чугаазы-ла ол. Президиум хөй удаа коңга хап тургаш, улусту арай боорда олуртуп алгаш, илет-келин үргүчүлөп, ону ды-наар кижин кайда боор, залда кижилер аразында чугаа-лажып-ла турар. Президиумда даргалар аразында сүмө-лөшкөш, хуралдың амьды-наарта хүнүнү эртегиниң 10 шактыңа шилчтикенин чарлады. Залда үнүп кел-дивис. Хамык кудумчуларын кижилер дуй алкан. Хөг-жүмүң соруқ кирикчи аял-галары, кижилерин хөглүг-ырыз, танчызы куттулу-ла тур. Кудумчула тырылган чонуну аразы-биле сымра-лажып чорааш, Делегация кудумчундан "Москва" гос-

БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙ КОНГРЕЗИ

1963 чылдың июнь айның 24-те Москвага херэзжен-нерин Бүгү-делегей конгресин ажиттыган. Анаа 114 чурт-тардан 1936 делегат келген. Конгресс делегетин херэ-зженнер шимчээшкенин кол төлээлекчи чыгып болган. Францияны сурагыг хөй-ниити амьдакчызы, тайбың камгалалының делегей ша-налының лауреады Эжена Коттон илеткеп кылган. Амгы үе делегейиң чүс хире чурттарында херэзженнер күрүнө органиязыне сонгулар эргени чедип алганын, делегейде үлетпүр бүдү-рүлгелерин продукцияның үштү бир кезин херэ-зженнер бүүдүрүп турарын илеткелч демдегезин. Чамдык бурунгаар деп-шилгелер-биле чергелештир

тиницазынга шыгырт турупкан чедип келдивис. Ол кезээ Кы-зыл шөлге кижин бажы кизирт. Бүгү совет улустун улуг өөрүшкүнү октаргайже бир-ле дугаарында ужулуп үнгөн эрес-диям, маадыр олгунга москвалык канчаар өөрүп, байырлап турарын көрүп, ол өөрүшкүнү үлөшкөм менээ уттулдурбас.

Бо болушкунуң сөөлүндө бир чыл ашканда, Салчак Калбаххереквич-биле Мос-ква чоогунга дыштанып турган бис. Октябрьниң Социалист Улуг революциязының 45 чылныга тураскааткан Мос-квага болган байырлыг ху-ралдын соонда, Чазактың хүлээп алмышкыны болуп турган чүве.

С. Тока мени тырта каап-каш: — Ойт, Хертек, артында хаалгадан Гагарин үнүп келди. Шында, хамыкты мурнай барып мендилежиң, чалага бижиктиске ооң автографың бижидип алымы — диди. Юрий Алексеевичке дүргөн баштыгывс. Бир дугаарында барып четкеш, ону холун ийи холдап туруп мендилештивис.

— Бистер тывалар бис. Силериниң маадырлыг чо-руунарга чоргаарланып чо-руур бис — деп, сөстү Салчак Калбаххереквич чугаалап четтигипти.

Юрий Алексеевич "чет-тирдим" диди. Автографын бижип берди. Ол аразында автограф алып дээш улустар Юрий Алексеевични үглөй-ле берди.

Ю. А. Гагариниң кижин тө-релгетенин төөгүзүлде бир-ле дугаар октаргайже ужулуп үнгөш, төрөң чериче менд-ичагай эеп келгени мээң умянан кижилеринге онза болушкун.

бүүдүрүп турары деп чидиг айтырыгы салгаш, анаа шы-гы удуурааны, бүүдүренин хоруурун негеп турганнар. Конгресстин амьдырагы Совет Эвилелиниң 50 деле-гаттын бирээзи болуп кирип тургаш, делегейде херэзженнерин амьдырал-чуртталгазының байдалын дугайында хөйү дындадым. Чер кырында кандыг күрү-нелер барын, ында чурттап турар яны-бүрү аймак-сөөк кижилерин, оларның аажы-чанын, дыл-домаан бил-ип адым. Конгресстин киржи-чилери чеже-даа аягы-аңгы

ТЫВАЛАР МАКТАТКАН

Тыва АССР-ниң бот-ты-ынгыр уран чүүлүнүн ши-лидек дээш чүс чыгам артистери, Сибирьниң край-лар, областтарының уран чүү көрүлдөзүниң Новосибирск хоорайга болур үлөлдүг кон-цертинге киржери-биле 1967 чылдың күзүндө чед берген бис. Бүдүн неделя дургузунда Россияның Сибир улус-тарының культуразының тө-лөзлери боттарының дылына ырап, шүлдүтөп, улуг Си-бириниң хөй национал ус-тарының бижик эп-найы-ралын, тургузукчу күш-ажы-лы, кады амьдажылгазын алгап, йөрээп турганнар.

Тываның бот-тыынгыр ар-тистериниң анаа киришкени улуг шыгалада болган. Ону бү-зүрелди-биле тулуп эртенге, салым-чаанын уран та-ланчыны көргүзүп, макта-кан. Шылгарангай композит-тор, жюри даргазы А. Долуха-нин тываларың талантың магадаан чугаазыңа мынча дээш:

— Тываларың национал уран чүүлүң улуг сонуургал-бис көрдүвүс. Ырыда, шүлдүкте, танчыда, музыкада эң чугула чүүл — чаа тыва кижин, чартыгын Тыва илереттигнен. Долчузу-биле чугаалаарга, бөдик куль-турадыг кижилерин талан-тың көрдүвүс. "Тооруктуг долгай Тавдым" болгаш

НАЙЫРАЛДА КЫЗЫГААР ЧОК

1962 чылда совет-моол найырал нятылелиниң Тывага салбыры тургустунган. Ол салбырын он чылдарының дургузунда удуртуп келдим. Моол күрүнө-биле кызы-маккай амьдырагы чангыс чижикти киирер болады. 1962 чылдың майда Убса-Нур аймактан эмчи сестразы аныяк эмчи Навсал Кызыл эмвелегизинге аар кем-дээшкенин келген. Найы-

байдалдыг турза-даа оларның үзел-болалы, сагыш-сеткили бир демей Чер кырында тай-бың монгежип турзун, кижилерин амьдыралы кезээде чаагай болзун деп чангыс сорулгалыг болду. "Дамы-рактар каттыжарга — хем болур, кижилер каттыжарга — күш болур" деп тыва улустун үлеер сөзү шин сөзгөз, күш-күчү херэзженнерде бар.

Төрөөн Тывага чанып келгеш, конгресстин дуга-йында херэзженнериң дыка хөй хуралдарыга илет-келдери кылган мен.

сылалга хөй кезигин кылып, медучилищениң сургуул-дарынын ханын куткан соонда, ооң кады каттап тургустунуп келген.

Убса-Нур, Баян-Өлгий, Завхан, Төп, Чөөн аймак-тарына чедип, моол аныяк-терин бурунгаар сайзыралын көрүп, бистин чедиш-кинеривисти чугаалап берип чорсаан бис. Бир каттап РСФСР-ниң Эйт-сүт үлет-пүрүнүн яамызының сайды В. С. Конарыгн баштаан бистин делегатының хүлээп алгаш, Ю. Целенбал мынча диди: "Совет-моолдун найыралының айың чорудары — бистин күрүнөвистиң бүгүдөгө хамааржыр улуг, чугула политиктиг амьдывс болур".

Дархан хоорайга база четкен бис.

Шаанда бо черге өргөв-даа чок, ээн хоулар турган. Ооң казар байлаа талантылыг угааны, холдарын манап чыткан. Амгы үениң техниказы-биле ол туттунган болгаш ахылдап турар. Чаа чараш хоорай тургустунган — деп, хоорай чагыргазының даргазы Т. Дамын чугаалаан. Шынап-ла, ол хоорай Моолдун индустриязының чоргааралы, улустарының интернационалчы найыра-лының көргүзүдүр.

Чөөн аймактын төвүнге баргаш, ында моол-совет каттышкан шериги команд-далап турган Совет Эви-линиң дөрт дөкпүр Маадыр, МАР-ның Маадыр Г. К. Жуковтун чурттап турганы бичин ыаш музей-бажың көрдүвүс. Ону онза дерип кылга, экспонаттары көөрге, солун, өөредилги чүүлдер хөй чорду. Моол улустун төөгүзүндө бир улуг болушкунуңа ыактыг чери Халхин-Голче бичи самолет-биле чавыс ужулуп оргаш, адаавыста хоуларже көөрүвүске чээрер ынаар-мынаар манажып турар, хат аайы-биле хөлбөндөй чалгаан хову сиевени-ле. А машиналыг чоруп туруушта, мурунустан хоуп ушкунула кастар, тогдуктар, дуруялар, торлаалар демей-ле ыраваз, бичи көүдүрүп ужуп чоруй, машинавыстың чанынга кээп база хоунтар чорду. Бо чүүлдерин көргөш, бистин аргаларлыг, тайгаларлыг, аргып четпес, көрүп ханмас хөлдөргил, хемегарж, хоуларлыг, шөлдөргил, аргы агаралыг, ажык байлаа хөй

төрөөн Тывавыстың дийриг бойдузун, үнүжүн, черян, казар байлаан хайралап камаары чугула-дыр деп болал, күзөл кирер чорду.

1940 чылда ТАРН-ның XII улуг хуралына баар Ю. Це-денбалды үлөп чорсаан мен, Абакан-биле Кызыл аразының оруунга дыка бергелеп чорааш четкен бис. Амгы ол орукту, Кызылды көөр болза, та кайы хире сайзыраан ынаан деп, Моолдун бир билдингир кижизи Б. Бадарж сактып, менээ чугаалаан. Адаа мындыг тайылбырын бердим: "Кызыл болгаш бүгү Тыва ам Сибирьниң чангыс аай электрэнергия системасында коштунган. 1940 чылда сийлериң — Улуг-Хемни бергелеп-кежиң-турган бичин паромунар ардунада Улуг-Хемни кежилдир-демир-бетон улуг көвүрүг туттунган. Кызыл бүгү кожууннарже чазагыл оруктар-биле харылзаалыг. Кызылдан улуг-биче самолеттар ужуп турар. Муруну болгаш барың Саян тайгалары ажилдыр Кызыл — Абакан, Кызыл — Абаза — Абакан чедир асфальтылыг автотруктарын туткан. Кызылда Москва чедир 6-7-ле шак ужал бис".

Тыва-моол улустарың эки дуржулгаларын солчуп, найыралды улам бижылгаарыңа кожаларывс аймактарың удуртукчулары Орсо, Бизва, Басанчай, Балса болгаш өскөлер-даа улуг амьдыралың кылганын дегдегээр болаан мен.

Төрөөн чер-доо көжө бербээн хөвээр туру, Төгү-доо элөп чиптээс сөгөлөп туру

деп, Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сары-оолдун "Дуну өттүр" деп шүлдүлде бо одурулгар ынааш шаг-үе ираан тудум-на салгалдарың дийриг үргүчүлөдү төңчү чокка уламчылаар. Төгү дээрге бөгүңү кижилерге түявел, сагмыдыг, чагыг.

Байлактыг, чараш бойдуз чурумалдыг ынак төрөөн Тываның сайзыралыңа тыва улустун "далайга дамды дуза" деп үлөер сөзү дег бичин-даа бол күш-ажылыч улуг-хуумну кириштирип чоразыңга бижилдирер мен.

Хертек Анчымаа-ТОКА. Чурукта: Х. А. Анчымаа-Тока (1972 чылда тырттырган чурук).

Утгундурбас хүн

Солунга чүве-даа бижип чорбаан мен, хөрөк долган өөрүшкүмү Тываның чону-биле үлөжикседим.

Мээң ада-өбгелерим Каа-Хемниң кылдынга болгаш оон девискээринге шаг-төгүдөн бээр чурттап келгенер. Каа-Хем дээрге оларның амьдыралың бир кезээ чорсаан, ыңчангың оон өбгелерим тулган дээш салчылар чорсаан. Каа-Хем эринге чурттап чо-

раан төрөл бөдүк аймактарың "салчылар" деп адап чорааш, сөөлүндө чоорту Салчак деп улуг төрөл-бөдүк тыылганы ол деп болаар мен.

Каа-Хемниң ол-бо талазынга чурттап чорсаан аныяк кижиниң кожамык ыры биске бо хүнге чедир дамчып келген

чүве: Каа-Хемни канчап кежер Хадын-биле салдап кежер, Хадын-биле хоржок болза, Калчаа бодум халай бээр мен.

Бо кожамык ынакшыла алыскан аныяк кижиниң хөл-зээн сеткилин көргүзүп, хадынды кылган салды кириштирип турар ышакжыл. Ынчаар-ла Каа-Хемни кежи-дир чаа көвүрүг туттуңуже чедир мээң өг-бүлөм салдап, хемелеп, пароман аргымы чорсааннар. А паром дээрге

чотадыкчы орус чонунд хемни кечеринге эптиг арганы тургусканы ол-дур. Ол паром биске, Салчактарга хоорай, суурлар-биле аргыжарыңа утгундурбас сактышкыны бистин төөгүвүске арттыган. 1999 чылдың октябрь 9 каа-хемчилерге утгундурбас хүн болуп артар. Эртен туруп кээри-биле арай бүрге, сооксу-маар хүн болган. Уругларым-ла чылдыр кеттиңип алгаш чангыс чер-чурттууус Кара-оол Миндириң автобузуңга кезек кижин долдур олурду-

каш, көвүрүг амьдышкынын көөрү-биле Көк-Тей ууче кап-тывс. Келгеш өөргөн чаны-выс-биле паромуус чанынга доктаалдывс. Душкеш көргөн — хемини ол-бо талазында яны-бүрү марканын машина-ларын бир улуг хоорай ышак-чыскап каан, ол-ла машина-ларын аразында яны-бүрү аш-чөм саткан сайгарлыкчы-лар-ла хөй болду. Парому-вусту көөрүвүске чараштыр каастап каан турар чорду.

Чаа көвүрүгү көөрге, чара-ның чүү дээр боор. Келген чо-

колдуңда көвүрүг кырыңа чаалаан үнүп, маалап тур-дувус. Бистин каа-хемчилер-нин өөрүшкүнү чүгө денээр боор. Ол дээрге бистин ко-жуунуң чонунга, хоорайда өөренип турар студентилерге, өөреникчилерге чингелде бол-гаш өөрүшкү-дур. Часкы, күс-кү паром халдыгын үеде хем-иниң ол-бо талазыңа хемелеп кежерде, акша төлээр болгай, ам амчыран бис. Кижиге чүү таварышпас боор, ындыг үеде дыка-ла берге турган. Черле ынааш бистин бо агып баткан

хеминивис чеже кижин амь-тыңыңа чарлып, дош-суг адаанче кирип, ажи-тө-лүндө, кады чурттаан эжин-ден, ада-незиден чарылбаан дээр. Санаар чүве болза маши-на-техника безин та чежези-биле киреш, тыылбаан дээр. Ынчангыш мону бижип доозуп тура, бо берге кри-зистик үеде бистин Тыва Рес-публиканың Президентизи Шер-иг-оол Диянжикович Оор-жакка, "Тыва автоорук" эрге-лидин начальниги Салчак-оол Саянович Савага, көвү-рүгүн кылган туудужулар

бригадының начальниги Михаил Бюкова улуу-биле өөрүп четтиргенивисти, бистин бүрөн-кемилериниң муру-нунда илереттивис. Чанлы ора автобуска бистин аныяктарың тывызың аайлыг эвес, мынча дийип кожанал чорбалдыр бе: Көргөн кара шолбап шыкша, Хөлөкчү чараш уругларлыг. Көрүскенчиг, барыскайчыг Көвүрүгүг Бүрөн-Хемни. Алектини СндАР. Бүрөн-Хем суур.

